

MİFTÂH-I LİSÂN ADLI MANZUM FRANSIZCA-TÜRKÇE SÖZLÜK ÜZERİNE

Mehmet KIRBIYIK*

Özet

Yusuf Hâlis tarafından H. 1266/ M. 1850'de hazırlanan Miftâh-ı Lisân adlı sözlük, Fransızcanın revaç bulmaya başladığı bir dönemde kaleme alınmıştır. Fransızca-Türkçe sözlükler içerisinde manzum olma niteliğini taşıyan, tespit edilebilen ilk ve tek örnektir. Mensur mukaddime, manzum dibâce, sözlük ve hâtîme bölümlerinden teşekkül eden eser, eski harflerle yazılan Fransızca kelimelerin doğru okunabilmesi için birtakım özel işaretleri taşımaktadır. Satır altına orijinal şekli ile yazılan Fransızca kelimeleri de ihtiva etmektedir. Yaklaşık olarak 2500 kelimenin nazmedildiği sözlük, 495 beyittir. 2-45 beyitlik 22 manzumeden oluşmaktadır. Mesnevî dışındaki manzumeleri elifbâ sırasına göre tertip edilmiştir. Eserin hâtîme kısmında, Türk edebiyatında daha önceden herhangi bir örneğini tespit edemediğimiz aruz kalıbı da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Manzum sözlük, Fransızca- Türkçe, Aruz vezni, Miftâh-ı Lisân, Yusuf Hâlis,

Summary

ON THE DICTIONARY FRENCH-TURKISH IN VERSE CALLED MİFTÂH-I LİSÂN

The dictionary French-Turkish called Miftâh-ı Lisân written by Yusuf Hâlis in 1850 A.D., was drawn up in the period in which the the French language started to being current. It has been a unique sample written in rhyme and metre among the French-Turkish dictionaries. This work containing an introduction in prose, a preface in verse, a dictionary and an epilogue chapters has got some special signs in order that the words written in arabic characters could be pronounced correctly. The French words written in their original spellings exist also under the lines. The dictionary having about 2500 French words written in verse contains 495 couplets. This works contains 22 poems composed of 2-45 couplets. Its poems, except for the masnevi, were put in order in alphabetical order. A prosedy metre which hadn't been met before in Turkish Literature, was also used in the epilogue of the work.

Key Words

Dictionnary in verse, French-Turkish, prosedy metre, Miftâh-ı Lisân, Yusuf Hâlis

* Dr., Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

Vezinli ve kâfiyeli, nazım şeklinde yazılmış, şiir olarak ifade edilmiş, nizama konmuş gibi anlamlarda kullanılan *manzum* kavramı; daha çok şiir için söz konusu edilmiştir. Bununla birlikte İslâm medeniyetine dahil olan Araplar ve Farslar gibi Türkler de şiir dışındaki bazı eserleri de manzum olarak telif etmeye önem vermişlerdir. Türk edebiyatında tefsir, fıkıh, akâid, hadis, tezkire, gramer, tarih, astronomi, musikî, tıp konusundaki birtakım eserlerin yanı sıra bazı lügatler de manzum olarak telif edilmiştir. Bunun da esas sebebi, manzum olarak yazılan eserin vezin ve kâfiye gibi birtakım âhenk unsurlarını taşıması olma özelliği ile okumayı zevkli bir faaliyet hâline getirmesi ve okunan metnin hafızada daha kolayca kalmasını sağlamasıdır.

Geçmişte, muhtelif ilimlerin temel bilgilerini şiirle kavratma geleneği, yabancı dil öğretiminde de giriş niteliğinde olmak üzere, manzum sözlükler yoluyla uygulanmıştır. Manzum sözlük yazmanın yabancı dil eğitimine katkı sağlayacağı hususu, dikkate alınmış ve bu yolda hizmet kabilinden birçok eser vücuda getirilmiştir.

Lügate ve gramere dair manzum eserlerin ilk örnekleri, Arap dilciler tarafından H. V./ M. XI. asırdan itibaren verilmeye başlamıştır: İsmail b. İbrahim b. Muhammed er-Rib'î (ö. H. 480/ M. 1087)'nin *Kaydû'l-Evâbid*'i, Arapça sözlüktür. Cemâlüddin Ebî Abdullah Muhammed b. Mâlik b. Muhammed et-Tâ'î (ö. H. 672/ M. 1274)'nin *Teshîlû'l-Fevâ'id* ve *Tekmiletü'l-Makâsîd*'i manzum bir gramer çalışmasıdır. Edîb Natanazzî (ö. H. 499/ M. 1106)'nin *Düstûru'l-Lüga* ve *Kitâbu'l-Halâs* adlarını taşıyan eseri, iki dilli manzum sözlüklerin ilk ve kısmî bir örneğidir. Farslara Arapça öğretmek maksadıyla, H. V./ M. XI. asırda kaleme alınmıştır. Bedrüddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî tarafından H. VII./ M. XIII. asırda kaleme alınan *Nisâbu's-Sıbyân* ise, iki dilli manzum sözlüklerin tertip bakımından ilk örneğidir.

Manzum sözlük geleneğinin Anadolu sahasındaki ilk örnekleri, Arapça-Farsçadır. Bunlar, Şükrüllâh b. Şemsüddîn Ahmed b. Seyfüddîn Zekeriyâ'nın H. 640/ M. 1242-3'te telif ettiği *Zühretü'l-Edeb*'i, Hüsameddin Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî'nin *Nasîbü'l-Fıtyân* ve *Nesîbü't-Tıbyân*'ı, Abdülhamîd el-Engürî'nin H. 757/ M. 1356 yılında

hazırladığı *Silkü'l-Cevâhir*'i, Germiyanlı Ahmedî'nin H. 761-779/ M. 1360-1377 yılları arasında nazmettiği *Mirkatü'l-Edeb*'i ve Ahmed-i Dâî (ö. H. 824/ M.1421'den sonra)'nin *Ukûdu'l-Cevâhir*'idir.

İlk Arapça-Türkçe manzum sözlük Abdülatîf İbn-i Melek'in H. 795/ M. 1392 yılında nazmettiği *Lügat-i Ferišteoğlu*'dur. Buna daha sonra meydana getirilen Şemsî'nin *Cevâhirü'l Kelimât*'ı, Şeyh Ahmed'in 1051/1635 yılında yazdığı *Nazmu'l-Leâl*'i, Âsım (d. 1755/ö. 1819)'ın H. 1213/ M. 1798'de tamamladığı *Tuhfe-i Âsım*'ı, Vehbî'nin H. 1214/ M. 1799'da meydana getirdiği *Nuhbe-i Vehbî*'si ve Mehmed Fevzî (ö. 1903)'nin *Tuhfe-i Fevzî*'sini de ekleyebiliriz.

Hüsâm b. Hasan el-Konevî'nin H. 802/ M. 1399-1400 (?)'de nazmettiği *Tuhfe-i Hüsâmî* adını taşıyan eseri, Anadolu'daki Farsça-Türkçe manzum lügatlerin ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Bunu Şâhidî İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî* (telifi: H. 921 /M. 1515)¹, Lâmiî Çelebi'nin *Lügat-i Manzûme* (telifi: H. 933 /M. 1527'den önce), Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî* (telifi: H. 1197 /M. 1782), Süleyman Dürrî'nin *Güher-rîz* (telifi: H. 1263 /M. 1867) ve Ahmed Remzî Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî* (telifi: H. 1343/ M. 1924)'si gibi birçok eser takip etmektedir.

Bazı manzum sözlüklerimiz ise, Arapça-Farsça-Türkçe olarak hazırlanmıştır. Bu tür eserlere de; Bahâüddin İbn Abdurrahmân-ı Magalkaravî'nin *U'cubetü'l-Garâyib* (telif: H. 827/ M. 1424), Abdülkerîm'in *Lügat-i Abdülkerîm* (telifi: H. 1002/ M. 1594), Hâkî Mustafa Üsküdarî'nin *Menâzimu'l-Cevâhir* (telifi: H. 1042 /M. 1632-3) ve Hasan Aynî'nin *Nazmu'l-Cevâhir* (telifi: H. 1236/ M. 1821) adlı lügatlerini örnek olarak verebiliriz.

Arapça, Farsçanın dışında Boşnakça, Rumca Ermenice ve Fransızca manzum lügat de düzenlenmiştir. Bu eserler; Bosnalı Üsküfî'nin Boşnakça-Türkçe *Makbûl-i Ârif* (telifi: H. 1040/M. 1635)'i,

¹ *Tuhfe-i Vehbî*, 60 defa basılmıştır (Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999, s.19-21).

Refîî Kalayî (ö. 1821)'nin *Ermenice Lügati*, Ahmed Fevzî (ö. 1881)'nin Rumca-Türkçe *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ı ve Yusuf Hâlis (ö. 1882)'in Fransızca-Türkçe *Miftâh-ı Lisân* (telifi: H. 1266/ M. 1850)'ıdır.²

Yazımızın esas konusunu teşkil eden manzum sözlüklerden *Miftâh-ı Lisân*, Yusuf Halis Efendi tarafından tertip edilmiştir. H. 1220/ M. 1805 yılında İstanbul'da doğan yazar, Tahir Ömer-zadelerden olup şair Enderunlu Fâzıl (ö.H. 1225/M. 1810)'ın akrabasıdır. Şiir³ de yazmış olan müellif, önce dîvân kaleminde bulunmuş daha sonra da Bâb-ı Âlî Tercüme Odasına Arapça mütercimi olmuştur. Sır kâtipliği görevi ile Londra'ya giden Halis Efendinin son memuriyeti tercüme odasında mütercim-i sâniliktir. H. 1300/ M. 1882'de vefat etmiş ve Eyüp'e defnedilmiştir.

² Manzum sözlükler konusunda geniş bilgi için bk. Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Meşhumlar*, İstanbul 1984, s. 636, 637; Adnan Karaismailoğlu, "Manzum Sözlüklerimizden *Tuhfe-i Remzî*", **Millî Kültür**, S. 7, Ankara 1990, s. 60,61.; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Manzum Lügatler" C. VI, İstanbul 1986, s.144; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Türkçe-Farsça Sözlükler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 52-74; H. Harun Duman, "*Tuhaf Bir Lügat: Miftâh-ı Lisân*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 54, İstanbul 1988, s. 82-88.; Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999, s.1-21; Ahmet Kartal, "*Ahmet Remzî'nin 'Tuhfe-i Remzî' İsimli Eseri*" **Bilge**, S. 28, Ankara 2000, s. 159-161; Adnan Karaismailoğlu, *Klâsik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001, s.178-182; Ahmet Kartal, *Ahmet Remzî Efendi Tuhfe-i Remzî (İnceleme- Transkribe Metin- İndeks- Sözlük)*, Ankara 2001, s. 3-28.; Ali Temizel, *Ahmedî'nin Farsça Eserleri Tenkidli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002, s. 107-276.

³ Nâil Tuman tezkiresinde, Hâlis'in şiirlerinden
Bülbül misâl gül yüzini andum ağladım
Mânend-i gonca kanlara boyandım ağladım

Bir şem'-i meclis oldum o cânâna dün gece
Tâ subh olunca hâlimi hep yandım ağladım
beyitlerini örnek olarak nakletmiştir [Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri* (Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), C. I, Ankara 20001, s. 243.].

Adı geçen sözlüğünün dışında basılmış olan *Sulhnâme-i Hâlis*, *Kıyâfet-nâme-i Cedîd* ve *Şeh-nâme-i Osmânî* adlı eserleri vardır.

Sulhnâme-i Hâlis, 17 bentlik bir muhammesten ibarettir.⁴ Basım yeri belirtilmeyen eser, 1272’de neşredilmiştir.

Feth ü nusretle barış oldu hemân şükr olsun
Dünyeden mâtem ü gam gitdi amân şükr olsun
Yine âsâyışını buldu zamân şükr olsun
Topun âvâzeleri müjde-resân şükr olsun
Hele dört üstüne zevk etdi cihan şükr olsun (s.2)

şeklindeki bentle başlayan *Sulhnâme-i Hâlis*,

Kalmadı şerden eser hiç karada deryâda
Karadeniz Tuna Çerkes Anatol âzâde
Kimse inanmaz idi görse bunu rû’yâda
Kazanıp sulhu düvel nâm verip dünyâda
Hâlisâ şimdi cihân emn ü amân şükr olsun (s.7)

şeklindeki bentle de sona ermektedir.

Kıyâfet-nâme-i Cedîd’in, nerede ve hangi tarihte basıldığına dair bir kayıt yoktur. *Levate* adlı bir müellifin kıyâfet ilmine dair bir eserinin özetle tercümesinden ibarettir.

Şeh-nâme-i Osmânî askerlik, fetih ve zafer gibi konulara yer veren manzumelerden ibaret bir risaledir. Nerede basıldığı belirtilmemiştir.

Yusuf Halis Efendi, Fransızca-Türkçe sözlüğü *Miftâh-ı Lisân*’ı H. 1266/ M. 1850 yılında tamamlamıştır.⁵ Bu yılı, eserinin sonunda,

⁴ Bu eserin 17 muhammesten ibaret olduğu belirtilmektedir. Bu bilgi sehven verilmiş olmalıdır (bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, İstanbul 1988, s. 524).

⁵ Bu manzum sözlüğün yazarı hakkında yapılan bir hata üzerine şu not düşülmüştür: “Nokta Dergisi 7 Ağustos 1988 sayısında, Tanzimat devrinden bu yana kültürümüze etkili olmuş Fransız dilinin, önemini kaybetmekte olduğunu ele alan ‘Good bye

“bilginin tesbit edildiği hüner”⁶ diye de tanımlanan tarih düşürme sanatı ile,

Medeng-i hâme açdı kufl-ı târîhin
Bu *Miftâh-ı Lisân*-ı nev tamâm oldı (s.52)
Sene 1266 (M.1850)

şeklindeki beytin ikinci mısraında göstermiştir. Bugünkü bilgilerimize göre manzum Fransızca-Türkçe sözlük olarak ilk ve tek örnek olan eser, 52+4 sayfadır. Cerîde-i Havâdis matbaasında basılmıştır. Yayımlanma tarihi verilmemiştir.⁷

Miftâh-ı Lisân bir mensur mukaddime, bir manzum dîbâce, sözlük kısmı ve bir manzum hâtimedden oluşmaktadır.

Mensur mukaddimede (s.2-4) Türkçe ve Fransızcanın imlâsı karşılaştırılmaktadır:

“Lisân-ı Türkî’nin Fransa lisânı kadar harekeleri telaffuzda mevcûd ise de ancak lisân-ı mezkûr misilli cümle harekâtını bi’l-fi’l ya’nî yazı ile ifade eder alâmât-ı mahsûsa vaz’ olunmamıştır. Meselâ dakîk ma’nâsında olan (un) ve şöhret ma’nâsında (ün) ve taâma konulan (tuz) ve toprak ma’nâsında olan (toz) ve vücûd-ı insândan olan (el) ve almak

Français’ başlıklı bir röportaj yayınladı. Bu yazıda bizde ilk manzum Fransızca-Türkçe lügatin Yusuf Has Hacib tarafından yazıldığı söyleniyordu. Yusuf Has Hacib, bilindiği gibi çok daha önemli bir eser olan Kutadgu Bilig yazarı olduğundan gençlerin zihninde büyük bir karışıklığa yol açması muhtemel bu sekiz asırlık hafıza yanlışını düzeltmek istedim.” (H. Hüsrev Hatemi, *Çelebi Bizi Unutma*, İstanbul 1990, s. 20).

⁶ Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri I Belâğat*, Ankara 1980, s.346.

⁷ Manzum Fransızca-Türkçe sözlük *Miftâh-ı Lisân* telif edilmeden önce yayımlanan Georges Rhais, *Vocabulaire Français-Turc* C. I, Petesburg 1828; Georges Rhais, *Vocabulaire Français-Turc* C. II, Petesburg 1829.; Artin Hindoğlu, *Dictionnaire Abrégé Français-Turc*, Vienne 1831; T.X. Bianchi, *Vocabulaire Français-Turc*, Paris 1831. bibliyografik künyelerini taşıyan bu üç mensur eser, “Fransızca-Türkçe ilk sözlükler” diye nitelendirilmektedir. Ön sözleri de Türkçeye çevrilmek suretiyle değerlendirilmiştir (bk. H. Hüsrev Hatemi, *Hoşça Bak Zatına*, İstanbul 1989, s. 155-166.).

kelimesinden olan (al) misilli elfâzın yekdiğerinden fark u temyîz edecek harekât-ı zâhiresi olmadığından ma'nâları siyâk u sibâktan anlaşılabilir. Lâkin Fransızca imlâsıyla yazıldıkları takdîrce beheri bir gûne hareke-i muharrere mahsûsa ile fark ve temyîz olunur. Zîrâ lisân-ı mezkûrun Türkî lisânında yazılan hareketlerden zâit çend adet harekât-ı muharreresi mevcûd bulunduğundan ve bu hareketler ise dâimâ hurûfâtın önüne konulduğundan kelimât-ı mezkûre gibi imlâsı bir ve telaffuz ve sadâları birbirine uymaz müşâbehetli kelimât bulunamaz.” (s. 2)

Fransızca kelimelerin eski harflerle imlâsının doğru okunuşu için kullanılan birtakım işaretler söz konusu edilmekte ve “Sâlif-i zikr mukaddimenin hulasa-i meâlî olan yedi adet alâmetlerin cetvelidir.” (s.3, 4) denilerek bu hususta bir tablo da verilmektedir. Bu tabloda anlaşılıyor ki “o” sesi vâv harfî üzerine zülfe işareti, “u” sesi vâv harfî üzerine eski iki rakamı, “ü” sesi vâv harfî üzerine eski sekiz rakamı, “ö” sesi vâv harfî üzerine eski altı rakamı “a” sesi elif üzerine fetha konularak karşılanmak istenmiştir. Ayrıca kaf ve gayın arasındaki “g” sesini kaf harfinin üç noktalı yazılması ile, iki veya üç harfin bir cizm ile telaffuzu da ilgili harflerin üzerine uzun çizgi çekilerek belirtilmek istenmiştir.

Müellifin kullandığı bu işaretler, o dönemde Fransızca'yı hiç bir şekilde bilmeyenlerin bile bu dilin kelimelerini okuyabilmelerine imkân sağlamaktadır.

Manzum dîbâce⁸ *Miftâh-ı Lisân*'ın ikinci kısmını oluşturmaktadır. *Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün* vezni ile yazılmış olup, 38 beyitlik bir mesnevîdir.

⁸ *Mukaddime* ve *dîbâce* kelimeleri, birbirinin yerine kullanılabilir. Nitekim bu hususta, “Dîvân edebiyatımızda “dîbâce” ile birlikte muhtelif kelimelerin ve bilhassa “mukaddime” kelimesinin aynı hüviyette kullanıldıkları görülmektedir.” (Tahir Üzgör, *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Ankara 1990, s. 3) tespiti de dikkatlere sunulmuştur. Biz, mensur sunuş diyebileceğimiz kısımda *mukaddime* kelimesini, bu kısmın başlığında kullanıldığı için; manzum sunuş diyebileceğimiz kısımda da *dîbâce* kelimesini bu kısmın ikinci beytinde geçtiğinden dolayı kullanıyoruz.

Bu manzume geleneğe uygun olarak hamt ve salâttan bahisle başlamakta ve bunu dönemin padişahı Abdülmecid (saltanatı: 1839-1861) için edilen dua ile övgü sözleri, takip etmektedir:

Bülbül-i nâtika-i hamd u salât
Dem-i tevhîd ile eyler nagamât

Pes duâ-yı şehe olur dem-sâz
Ki odur vâcib-i dîbâce-tırâz

Hân Abdülmecîd ol şâh-ı cihân
Devlet ü dîne verip kuvvet ü şân

Ser-te-ser hıttâ-i ehl-i İslâm
Oldu müstağrak-ı lutf u in'âm

.....
Âleme adl ile oldukca penâh
Ola her işte muîni Allah (s.5)

Yabancı dil öğrenmenin gerekliliğine, Fransızcanın sonradan revaç bulduğuna, bu dili öğrenmenin bilimdeki yeni gelişmeleri takip için zarurî olduğuna temas edilir:

Evvelâ mübtedîye lâzım olan
Ecnebî fende de tahsîl-i lisân (s.5)

.....
Sonradan buldu Fransızca revâc
Fenn-i ta'lîm ana oldu muhtâc

Çoğalıp anda nev-îcâd-ı fûnûn
Niçe bir ma'rifet-i ucbe-nümûn (s.6)

Müellif bu dîbâcede Fransızcanın öğretilmesi yolunda hazırlanan bu küçük hacimli sözlüğü, ezberlenmesinin kolay olması için manzum hazırladığını da belirtir:

Bu lügâtın okunup zabtı için
Sebk olup kâlib-ı evzâna bütün

Nazm edip bu lûgat-i muhtasarı
Kala ezber ile hâtırda yeri (s.6)

Sıkça kullanılan kelimeleri ezberlenmek üzere eserinde toplandığını da

Cem' edip kullanılan elfâzı
Hıfzı pek lâzım olan elfâzı (s.6)
beyti ile dile getirir.

Manzum dîbâcede, Fransızca kelimelerin okunmasını kolaylaştırmak için eserde kullanılan yedi işaretten de söz edilmektedir ki bunlar, mensur mukaddime de daha geniş bir şekilde ele alınmıştır:

Türkceden çün harekâtı ekser
Ba'zının lafz u sadâsı diğer

Türkce harf ile okunsun deyü tâ
Heft alâmet ona kıldım inşâ

Anı da nesr ile ettim ta'rîf
Olamaz şi'r ile çünkim terdîf
Benzemez birbirine lafz ile hat
İktizâ eyledi imlâsını zabt (s.6)

Sözlükte Arap harfleriyle nazmedilen Fransızca kelimelerin orijinal imlâsının Lâtîn harfleriyle, satır altına kaydedildiği hususuna da işaret edilir:

Türkcenin altına oldu tastîr
Hep Fransızcası bir bir tahrîr (s.6)

Bu sözlüğe *Miftâh-ı Lisân* isminin verildiği de şu beyitte ifade edilir:

Ola tâ maksada ismi cesbân
Kondu hem nâmı da *Miftâh-ı Lisân* (s.6)

Söz konusu ismi sözlüğüne verme maksadını Fransızca kelimeleri kullanarak manzum sözlük yazmanın zorluğunda aramak gerekir. Bunu başardığını, vahşî Frenk avı diye nitelendirdiği ve kimsenin avlayamadığı Fransızcayı kendisine tabi hâle getirdiğini

Vahşî âhû-yı Frengi sayd edip şâhbâz-ı tab
Kimseye sayd olmaz iken onu râm etdi biraz (s.23)
beyti ile; sihirli dil anahtarı (*Miftâh-ı Lisân*) ile hazine açtığını da

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilât
Kıldı efsûnuyla *Miftâh-ı Lisân*ım feth-i kenz (s. 24)
şeklindeki beytin ikinci mısraında ifade eder.

Fransızca-Türkçe manzum sözlüğü ilk defa kendisinin yazdığını ve bu eserin bir benzerinin bulunmadığını “Târîh-i Hâtime” başlıklı *nazm*ında da sezirmektedir:

Cihân nâ-dîdesi nedrette bî-hemtâ
Pesend-i tab' u makbûl-i enâm oldu (s.52)

Söz konusu *nazm*da, Fransızca kelimeleri aruz vezni ile kullanmanın zorluğuna temasla, bunu başarabilmek için çok gayret sarf ettiğine işaretle bulunur:

Muhâl iken lügâtın vaz'ı evzâna
Onu teshîl için çok ihtimâm oldu (s.52)

Eserin elifbâ sırasına göre hazırlanan sözlük kısmı 7. sayfada başlamakta ve 52. sayfada da sona ermektedir. Yaklaşık olarak 2500 Fransızca kelimenin nazmedildiği 46 sayfalık bu bölüm, 495 beyittir. 22 manzumeden teşekkül etmektedir ki bunların 4, 21, 22 ve 23.'sü mesnevî, diğerleri ise *nazm* şekli ile telif edilmiştir. Manzumeler sırasıyla olmak üzere; 27, 21, 55, 2, 12, 41, 28, 10, 37, 27, 18, 39, 23, 16, 12, 31, 15, 9, 12, 12, 3 ve 45 beyitten oluşmuştur. *Nazmlar* ise sırasıyla; elif, be, te, dâl, re, re, ze, je, sîn, şın, fe, kaf, lâm, mîm, nûn, vâv, vâv ve yâ harfleri ile kâfiyelenmiştir.

Ayrıca müellif, eserinin sözlük kısmında kafiye olarak kullanmadığı on üç harfi

Sâ ve cîm ve hâ ve hâ ve zâl ve sâd ve dâd ve tâ
Dahi zâ ve ayn ve ğayn ve harf-i kâf hem de hâ⁹
şeklindeki beyitte anmakta ve bu harfleri niçin kullanmadığını da,

Yok bu on üç harfin aynısı Fransızca meger
Etdi îcâb ol kavâfiden bütün sarf-ı nazar (s.16)
beyti ile izah etmektedir. Çünkü anılan harfler Fransızcada bulunmamaktadır.

Eserinin sözlük kısmında aruz vezninin *remel*, *münserih*, *mütekârib*, *hezec* ve *rezec* bahirlerinin kalıpları kullanılmıştır.

Remel bahrinin *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün* kalıbıyla 2, 4, 5, 7, 8 ve 18.; *Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün* kalıbıyla 6, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 19, ve 22. ; *Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün* kalıbıyla ise, 3 ve 12. manzumeler kaleme alınmıştır.

Münserih bahrinin *Müfte'ilün Fâ'ilün Müfte'ilün Fâ'ilün* kalıbıyla, 14 ve 20. manzumeler yazılmıştır.

Mütekârib bahrinin *Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül* kalıbı, 16. manzumede tercih edilmiştir.

Hezec bahrinin *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* kalıbıyla, 21. manzume kaleme alınmıştır.

Rezec bahrinin *Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün* kalıbıyla, 1. manzume yazılmıştır.

⁹ Herhangi bir tereddüde sebep olmaması için, bu beyitte anılan harfleri transkripsiyonlu olarak şöyle gösterebiliriz: “x<, c!m, q<, *<, w<1, ~<d, #<d, l<, j<, 'ayn, %ayn, k<f, h< ”

Bu bilgilerden yola çıkarak denilebilir ki Hâlis, Türk şairlerince sıkça tercih edilen *remel* bahrinin kalıplarını daha çok kullanmıştır. 22 manzumenin 17'sini adı geçen bahrin kalıplarıyla yazmıştır.

Yukarıda Hâlis'in, Fransızca kelimeleri aruz veznine tatbik etmenin zor iş olduğu kanaatine temas etmiştik. Onun bu husustaki bazı tasarruflarını şöyle dikkatlere sunabiliriz:

Birçok şairin manzumesinde görebileceğimiz med ve imâle bu eserde de Türkçe ve Fransızca kelimelerde yapılmıştır:

Medde örnek:

Cibrîl ya'nî *Gabriyel* deccâlin *antekrist* adı
(*Gabriel*), (*antécrist*)

Hem *anj* olmuştur melek, uçmak *vole* yol *rut* *vua*
(*ange*), (*voler*); (*route*), (*voie*)

Mahşer *Lö jujman* *derniyer* hem âhirettir *lotr mond*
(*le jugemenet dernier*), (*l'autre monde*)

Tartmak *pöze* mîzân *balans* ağır *pözan* dirhem *pua*
(*peser*), (*balance*), (*pesant*), (*poids*) (s. 7)

İmâleye örnek:

Allah *Diyö* gökler *siyö* yer *ter komanse* ibtidâ
(*Dieu*), (*cieux*), (*terre*), (*commencer*)

Dâim *tujur* bâkî *eternel enîni* bî-intihâ
(*toujours*), (*éternel*), (*infini*) (s.6)

Öğle *midi* gece *yarısı minüi* akşam *suar*
(*midi*), (*minuit*), (*soir*)

Jur gün yıl *an* hafta *sömen* *yarın dömen* aydır *mua*
(*jour*), (*an*), (*semaine*), (*mois*) (s. 8)

Aruz tatbik edilirken vezin icabı kelimelerin manası tam olarak verilememiştir. Mesela *ödüllendirmek* manasındaki fiil olan “*récompencer*” yazılmıştır; ama *mükâfat* ve *ceza* kelimeleri ile karşılanmıştır..

Anfer cehennem, *fö* âteş, *fot* suç *hatâ etmek peşe*
(*enfer*), (*feu*), (*faute*), (*pécher*)
Suplis azâb, ölüm; *rekonpanse* mükâfât ü cezâ
(*supplice*), (*récompencer*) (s.7)

Yine acı vermek anlamına gelen *turmante* (*tourmenter*) fiili, *ta’cîz* ve *cefâ* ile karşılanmıştır:

İhyâ eden *randan la vi*, *vi cân* hayât ömr ü ma’âş
(*rendant la vie*), (*vie*)
Ağrı keder acı *dulör*, *turmante* ta’cîz ü cefâ
(*douleur*), (*tourmenter*) (s. 7)

Vezinde çekilen güçlük ile, Fransızca kelimelerin okunuşunda çok az da olsa, değişiklik yapılabilmektedir:

Ordre kelimesinin sonundaki “e” okunmaz; ancak aşağıdaki beyitte de görüyoruz ki *ordr* yerine *ordrö* şeklinde yazılmıştır:
Ordre nizâm ve hükm, edîb oldu *sivil*, *vil* memleket
(*ordre*), (*civil*), (*ville*)
Anpir hükûmet, tahta hem dendi *tron*, şâha *rua*
(*Empire*), (*trône*), (*roi*) (s. 9)

Aynı durum yıldız anlamındaki *astre* kelimesinde de geçerlidir. *Bu kelime astr* şeklinde olacağına, *aströ* olarak kaydedilmiştir:

Güneş *soleyldir* yıldız *aströ* hem müneccim *astrolog*
(*soleil*), (*astre*), (*astrologue*)
Hey’et bilendir *astronom* *jeografi* coğrâfya
(*astronome*), (*géographie*) (s. 8)

Yazmak anlamına gelen *ekrir* (*écrire*) fiilindeki kısa “i” de, uzun okunarak med yapılmaya elverişli hâle getirilmiştir:

Âlim *savan* hikmet *sajes* ilm ü ma’ârif *ar siyans*
(savant), (sagesse); (art), (science)
Lir okumak, ekrir yazmak, intihâb olmuş şua
(lire), (écrire), (choix) (s. 7)

Sözlükteki manzumelerde genellikle farklı konulardaki kelimeler nazmedilmiştir. Ancak bazı manzumeler, bir konuya ayrılmıştır: Gramer terimlerini ihtiva eden 12. manzume (s. 33-36), “*Sarfdan Ba’zı Lügati Ta’rif*” başlığını taşımaktadır. Fe harfi ile kafiyeleşen bir *nazm* olup 39 beyittir. Sayı ve günlerle ilgili kelimelerin geçtiği 20. manzume (s. 47,48), “*Sayıların Günlerin İsmi Zihninde Tut*” başlıklıdır. *Mesnevî* nazım şeklinde olup 12 beyittir. Ayların nazmedildiği 21. manzume (s. 48), “*Şühûr-ı Şemsîyi Koydum Tamâmen Keff-i Mizâna*” başlıklıdır. *Mesnevî* nazım şeklinde olup 3 beyittir.

Miftâh-ı Lisan’ın sözlük bölümünün *nazm* şekliyle kaleme alınmış “*Ser-tâc-ı Zîbâyiş-fezâ Her Nâme-i Pür-nâm-ı Hudâ*” başlıklı birinci manzumesini, örnek olması bakımından yeni harflerle veriyoruz:

Müstef’ilün Müstef’ilün Müstef’ilün Müstef’ilün

- 1 Allah *Diyö* gökler *siyö* yer *ter komanse* ibtidâ
(Dieu), (cieux), (terre), (commencer)
Dâim *tujur* bâkî *eternel enfini* bî-intihâ
(toujours), (éternel), (infini)
- 2 Peygamberin adı *profet sâdık fidel gid reh-nümâ*
(prophê), (fidèle), (guide)
Hâtif *oraklô* mu’cize *miraklô* irsâl *anvua*
(oracle), (miracle), (envoi)

- 3 Kur'ân *Koran* İncîl *Evanjil*¹⁰ *Pantatök* Teverâtır
(*Coran*), (*Evangile*), (*Pentateuque*)
Le Psom Zebûr, Mûsâ Moiz Îsâ Jezü, î mân *fua*
(*Les*¹¹ *Psaumes*), (*Moise*), (*Jésus*) ,(*foi*)
- 4 Cibrîl ya'nî *Gabriel* deccâln *antekrist* adı
(*Gabriel*), (*antécrist*)
Hem *anj* olmuştur melek, uçmak *vole* yol *rut* *vua*
(*ange*), (*voler*); (*route*), (*voie*)
- 5 Mahşer *lô jujman* *derniyer* hem âhirettir *lotr mond*
(*le jugemenet dernier*), (*l'autre monde*)
Tartmak *pöze*¹² *mîzân balans* ağır *pözan* dirhem *pua*
(*peser*), (*balance*), (*pesant*), (*poids*)
- 6 Âlim *savan* hikmet *sajes* ilm ü ma'ârif *ar siyans*
(*savant*), (*sagesse*); (*art*), (*science*)
Lir okumak, *ekrir yazmak*, *intihâb olmuş şua*
(*lire*), (*écrire*), (*choix*)
- 7 *Nokta* *puen* uç, *liny*¹³ *satr*; *imlâya ortograf* *denir*
(*point*) (*ligne*), (*orthographe*)¹⁴
Konstrüksiyon inşâ, binâ; *kullanma*, *hizmet anplua*
(*construction*) (*emploi*)
- 8 Mescitle câmi' *moskedir*, *egliz* kilisâdır dahi
(*mosquée*), (*eglise*)
Sûfî *devodur*, *enfidel* kâfir, *ipokrizi* riyâ
(*dévôt*) (*infidèle*) (*hypocrisie*)

¹⁰ Bu kelime metinde “evancil” şeklinde yazılmıştır.

¹¹ Bu tanım edatı satır altına yazılmamıştır.

¹² Metinde “peze” şeklinde harekelenmiştir.

¹³ Metinde “lin” şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ Satır altına “ortographe” şeklinde kaydedilmiştir.

- 16 İhyâ eden *randan la vi*, *vi cân hayât ömr ü maâş*
(rendant la vie), (vie)
 Ağrı keder acı *dulör, turmante ta'cîz ü cefâ*
(douleur), (tourmenter)
- 17 *Jüstis* adâlet, kâdı, hükm; *enjüst* zâlim hem zulüm
(justice), (injuste)
Jüj kâdı ve fî narh *to, dim* öşr ve kânûndur *lua*
(juge), (taux), (dîme), (loi)
- 18 Kûskün demek *endispoze* hem nâ-mizâc ü münfail
(indisposé)
 Hasta *malad, medsen* tabîb, acı *amer, mal* şer, fenâ
(malade), (médecin), (amère), (mal)
- 19 *Distrer, divertîr* hep safâ vermek, temettu'dur *juîr*
(distrain), (divertir), (jouir)
Kontante hoşnût eylemek, zevk ü ferah olmuş *jua*
(contenter), (joie)
- 20 Hiss etme *santir, santiman* vicdân ü his, ma'nâ da *sans*
(sentir), (sentiment), (sens)
 Ayb aramaktır *sansüre, enkonvnan* bed, nâ-be-câ
(censurer), (inconvenant)
- 21 *Person* demek hîç kimse, yok bir kimse ma'nâsına hem
(Personne)
Kel kangı, *u* nerde, *isi* burda, niçündür *purkua*
(quel), (où), (ici), (pourquoi) (s. 8)
- 22 Volkan yanardağ, dağ *mon, montan* tepedir, *sim, some*
(volcan), (mont), (montagne), (cime), (sommets)
 Çöldür *dezer, bayır kolin, paşan, roşe* hem roş kaya
(désert), (colline), (penchant), (rocher), (roche)

- 23 *Sansör* taharrî eyleyen dikkat ile noksan bulan
(*censeur*)
Sansü sülük, *san* kan, *suse* emmek, *gerîr* bulmak şifâ
(*sang-sue*), (*sang*), (*sucer*), (*gerir*)
- 24 *Ordrö* nizâm ve hükm, edîb oldu *sivil*, *vil* memleket
(*ordre*), (*civil*), (*ville*)
Anpir hükûmet, tahta hem dendi *tron*, şâha *rua*
(*Empire*), (*trône*), (*roi*)
- 25 *Ger* cenge derler, *fer la ger*, cenk eylemek; gayret *kuraj*
(*guerre*), (*faire la guerre*), (*courage*)
Komba döğüş, *kan* ordudur, bahs ve nizâ' *disput*, *deba*
(*combat*), (*camp*), (*dispute*), (*débat*)
- 26 *Diplom* berât-ı pâdişeh, dendi sefire *diplomat*
(*diplôme*), (*diplomate*)
*Konsej*¹⁶ nasihat, meşveret, meclis; *seans* iş, hâl *eta*
(*conseil*), (*séance*), (*état*)
- 27 Oku bu nazmı vezn ile *li set pies avek kadans*
(*Lis cette pièce avec cadence*)
Müstefî ilün dört def' adır Müstefî ilün *katrö fua*
(*quatre fois*) (s. 9)

Miftâh-ı Lisân, dördüncü kısmını oluşturan *Târîh-i Hâtime* başlıklı *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* kalıbıyla kaleme alınmış,

- 1 Bi-hamdi'llâh bu manzûmem tamâm oldu
Zihî zîbende-i hüsn-i nizâm oldu
- 2 Sezâdır neşr olunsa şark u garba çün
Duâ-yı şâh-ı âlemle be-nâm oldu

¹⁶ Bu kelime metinde "konsel" şeklindedir.

- 3 Cihân nâ-dîdesi nedrette bî-hemtâ
Pesend-i tab' u makbûl-i enâm oldu
- 4 Muhâl iken lügâtın vaz'ı evzâna
Anı teshîl için çok ihtimâm oldu
- 5 Kilîd-i dil lûgat ebvâbın açtıkca
Lisân tahsîl edenler hep be-kâm oldu
- 6 Hemân matlûb Hâlis nef'-i taleble
Duâ-yı hayr aksâ-yı merâm oldu
- 7 **Medeng-i** hâme açtı kufl-ı târîhin
Bu *Miftâh-ı Lisân*-ı nev tamâm oldu
Sene 1266 (M.1850)

beyitlerini ihtiva eden hâtime ile sona ermektedir. Eserin tamamlandığı H. 1266/ M. 1850 yılı için, yedi beyitlik bu manzumenin yedinci beytinin ikinci mısraında tarih düşürülmüştür. Hâtime manzumesinin vezninin başka bir örneği Türk edebiyatında görülmemektedir. Prof. Dr. Halûk İpekten'in 61 şairin Dîvân'ını tarayarak aruz ile ilgili yaptığı araştırmasında, *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* kalıbına rastlamadığı anlaşılmamaktadır.¹⁷ Söz konusu aruz kalıbı Fars edebiyatı ile ilgili kaynaklarda mevcuttur.¹⁸

Bölümleri üzerinde durduğumuz *Miftâh-ı Lisân*, manzum sözlükler zincirinin, Fransızca-Türkçe olarak tespit edebildiğimiz ilk ve tek halkasını teşkil etmektedir. Mensur *mukaddime*, manzum *dîbâce*, *sözlük* ve *hâtime* bölümlerinden teşekkül eden eser, eski harflerle yazılan Fransızca kelimelerin doğru okunabilmesi için birtakım özel işaretleri

¹⁷ Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1997, s. 287-346.

¹⁸ Sîrûs Şemîsâ, *Ferheng-i Arûzî*, Tahran 1370 h.ş., s. 128.; Yakup Şafak, "Câmî'nin *Aruz Risalesi Üzerine Bir İnceleme*" *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 3, İstanbul 1999, s. 113.

taşımaktadır. Tertip itibariyle diğer manzum sözlüklere benzemekle birlikte, satır altına orijinal şekli ile yazılan Fransızca kelimeleri de ihtiva etmektedir.

Yaklaşık olarak 2500 Fransızca kelimenin nazmedildiği sözlük, 495 beyittir. 4'ü *mesnevî* 18'i *nazm* olan 2-45 beyitlik 22 manzumeden oluşmaktadır. Elifbâ sırasına göre tertip edilen eserde Fransızcada bulunmayan 13 harf kâfiye olarak kullanılmamıştır. Aruzun 5 bahrinin 7 kalıbıyla yazılan lügatte, Türk şairlerinin sıkça kullandığı kalıplar çoğunlukla tercih edilmiştir. Aruzu Fransızca kelimelere uygulamanın zorluğunu dile getiren müellif, hem Türkçe hem de Fransızca kelimelerde imâle ve med yapmış; bazen vezin zaruretinden dolayı Fransızca kelimelerin okunuşunda değişiklikte de bulunmuştur. Eserinin hâtime kısmında Türk edebiyatında daha önceden bir örneğini tespit edemediğimiz aruz kalıbı kullanmıştır.

Yusuf Hâlis'in H. 1266/ M. 1850'de tamamladığı manzum Fransızca-Türkçe sözlüğümüz, *Miftâh-ı Lisân* tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.